ІСТОРІЯ МОВИ

КАТЕГОРІЯ СПОСОБУ ДІЄСЛОВА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ТА СУЧАСНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

DOI: https://doi.org/10.12958/2227-2631-2026-1-53-19-34

Жанна Колоїз,
доктор філологічних наук, професор,
викладач вищої категорії
Рівненського кооперативного економіко-правового коледжу
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3670-2760

У статті проаналізовано категорію способу дієслова української мови в діахронному та синхронному вимірах. Простежено еволюцію наукових уявлень про способові значення від ранніх граматичних описів, у яких категорію способу було представлено фрагментарно, до сучасних інтерпретацій, зорієнтованих на поєднання морфологічного, семантичного та комунікативного підходів. Зауважено на тому, що на початкових стадіях розвитку української граматичної думки способові форми не було чітко відмежовано від інфінітивних, а критерії їх класифікації ґрунтувалися здебільшого на формальних ознаках. Окреслено процес стабілізації термінології та формування традиційної тричленної моделі способу, у межах якої дійсний спосіб пов'язано з репрезентацією реальності, а умовний і наказовий – з різними типами ірреальності. Акцентовано, що саме на цьому етапі було закладено низку теоретичних суперечностей, зокрема щодо співвідношення способу й часу, а також щодо меж самої категорії. Актуалізовано семантико-прагматичний вимір способових форм, унаслідок чого виявлено їхню функційну гнучкість і можливість транспозиції в мовленні.

Систематизовано основні дискусійні питання сучасної лінгвістики, пов'язані з визначенням кількості способових грамем, статусом дійсного способу, інтерпретацією спонукальних і бажальних значень та співвідношенням категорії способу з надкатегорійною модальністю. Поряд із редукційними моделями, у яких спосіб зведено до системи грамем ірреальності, функціонують концепції, де його потрактовано як міжрівневу комунікативну категорію, зумовлену мовленнєвою ситуацією. Окреслено перспективи подальших досліджень, спрямованих на поглиблення інтеграційного опису категорії способу як динамічної системи, у якій формальну граматичну організацію поєднано з комунікативно зумовленими модальними значеннями.

Ключові слова: категорія способу, дієслово, грамема, ірреальність, модальність, функційно-семантичний підхід.

Koloiz Zhanna. The category of verbal mood in the Ukrainian language: historical origins and contemporary interpretations

The article analyzes the category of the verb mood in the Ukrainian language through diachronic and synchronic dimensions. The evolution of scientific perspectives on modal meanings is traced, ranging from early grammatical descriptions, where the category of mood was presented fragmentarily, to modern interpretations oriented toward a synthesis of morphological, semantic, and communicative approaches. It is noted that during the initial stages of Ukrainian grammatical thought, mood forms were not clearly distinguished from non-finite forms, and their classification criteria were primarily based on formal attributes. The study outlines the process of terminological stabilization and the formation of the traditional three-member model of mood, within which the indicative mood is associated with the representation of reality, while the conditional and imperative moods represent various types of irreality. It is emphasized that this stage introduced several theoretical contradictions, particularly regarding the correlation between mood and tense, as well as the boundaries of the category itself. The semantic and pragmatic dimension of mood forms is updated, revealing their functional flexibility and the potential for transposition in speech. The article systematizes key controversial issues in contemporary linguistics related to determining the number of mood grammemes, the status of the indicative mood, the interpretation of incentive and optative meanings, and the relationship between the category of mood and the supra-categorical concept of modality.

Keywords: category of mood, verb, grammeme, irreality, modality, functional-semantic approach.

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Вступ. Категорія способу дієслова належить до фундам ентальних граматичних категорій, за допомогою яких мовець виражає своє модальне ставлення до дії, процесу чи стану. Її семантичне ядро традиційно пов’язують з опозицією реальності / ірреальності, що уможливлює подання дії як факту дійсності, гіпотези, бажання або спонукання. У сучасній українській лінгвістиці категорію способу кваліфікують як сталий складник дієслівної системи, який, проте, не має уніфікованої теоретичної інтерпретації.

Формування уявлень про спосіб дієслова історично відбувалося в тісному зв’язку з розвитком модальних значень і засобів їх граматичного вираження у слов’янських мовах. Еволюція дієслівних форм, переосмислення функцій категорій часу й особи, а також зміни

в граматичному ладі мови зумовили поступову кристалізацію способових значень та їх термінологічне оформлення. Важливу роль у цьому процесі відігравали не лише опис і фіксація мовних фактів, а й теоретичне обґрунтування критеріїв класифікації, визначення категорійного статусу окремих форм і меж між морфологією, синтаксисом і семантикою. На різних аспектах вивчення способу як дієслівної категорії неодноразово наголошували провідні українські граматисти, як-от: Л. Булаховський, І. Вихованець, К. Городенська, В. Горпинич, М. Жовтобрюх, А. Загнітко, Н. Костусяк, М. Леонова, Н. Нестеренко, М. Плющ, В. Русанівський, Ю. Шерех та інші.

Актуальність дослідження проблеми спричинена відсутністю загальноприйнятої теоретичної моделі категорії способу: сучасні наукові школи пропонують різні підходи до її структурування – від суто формально-морфологічних до функційно-семантичних і комунікативно зорієнтованих. Це зумовлює потребу в системному узагальненні історичних і сучасних концепцій задля виявлення спадковості наукових традицій і зон концептуальних розбіжностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комплексні граматичні доробки, присвячені історії й теорії категорії способу дієслова, що апелюють до засадничої теорії, вирізняються розширенням предмета дослідження, доповнюють, конкретизують, систематизують знання про відповідне граматичне явище, почасти з'являються в науковому обігові.

У працях із теоретичної морфології української мови категорію способу зазвичай осмислюють як одну з ключових словозмінних категорій дієслова. Академічні граматики другої половини XX ст. репрезентують традицію граматичного опису, демонструють нормативно-морфологічний підхід, у межах якого спосіб витлумачують як систему чітко окреслених грамем із регулярним формальним вираженням. Подекуди українські граматики інтегрують формально-практичні і функційно-семантичні підходи, акцентуючи на контекстуальних трансформаціях модальних значень (Сучасна, 1969). Загальновідомі теоретичні положення оприлюднюють здебільшого формальні описи із фіксацією семантичних відтінків у мовленні. За такого підходу морфологічний аспект нерідко відокремлюють від семантичного, а випадки модальної варіативності розглядають переважно як контекстуальні відхилення.

Водночас сучасні дослідники дедалі частіше звертаються до інтеграційних моделей, що враховують і парадигматичну завершеність способів, і їхню семантичну та комунікативну гнучкість. У новітніх працях дедалі виразнішою стає тенденція до інтеграції морфологічного й функційно-семантичного аналізу (Вихованець & Городенська, 2004; Вихованець, Городенська, Загнітко & Соколова, 2017). У новітніх лінгвістичних розвідках спосіб дієслова інтерпретують у зв'язку з категорією модальності, синтаксичною організацією висловлення та комунікативною настановою мовця.

Інноваційні набутки проблематизують статус дійсного способу, кількість способових грамем і т. ін., пропонують звужену або розширену модель категорії залежно від критеріїв її виокремлення. Скрупульозний аналіз наявних публікацій із теоретичної морфології переконливо засвідчує: досі відсутня одностайність у потрактуванні дієслівного способу, виокремленні принципів систематизації, диференціації тих чи тих класифікаційних різновидів.

Мета статті – висвітлення історичних витоків дієслівного способу в українському мовознавстві, аналіз етапів його теоретичної рецепції, а також систематизація сучасних підходів до вивчення цієї категорії в межах дискусійних парадигм.

Методологія дослідження. Методологічну основу дослідження становить поєднання діахронного й синхронного підходів, що уможливлює розгляд об’єкта в його становленні та сучасному стані. У процесі дослідження застосовано описовий (для інвентаризації способових форм) та порівняльно-історичний (для виявлення динаміки розвитку категорії) методи. Для зіставлення концепцій різних наукових шкіл використано порівняльно-критичний метод, а для інтерпретації модальних значень способових форм – елементи семантичного та функційного аналізу. Теоретичні узагальнення ґрунтовані на аналізі класичних і сучасних граматичних описів, що дає змогу простежити еволюцію категорії способу в українській лінгвістиці.

Виклад основного змісту. У ранніх граматичних описах української мови категорія способу ще не мала визначеного теоретичного статусу, її розглядали фрагментарно, переважно в межах загального викладу відомостей про дієслово, без належної диференціації формальних і семантичних критеріїв. Так, у «Граматиці малоросійського наріччя» О. Павловського (Павловський, 1818), а згодом і в граматиці І. Вагилевича, написаній польською мовою («Grammatyka języka małoruskiego w Calicyi»), спосіб дієслова представлено трьома різновидами: дійсним, наказовим і неозначеним, який фактично ототожнювали з інфінітивом (пор.: tryb oznajmujący (дійсний), tryb rozkazujący (наказовий), bezokolicznik (неозначений) (Wagilewicz, 1845, с. 74–76). Таке поєднання способових і нефінітних форм свідчить про початковий етап формування теорії способу, коли інфінітив ще не був відмежований від системи способових грамем, а модальні значення не усвідомлювалися як категорійно релевантні.

На сьогодні бракує вичерпних відомостей щодо точного часу й місця першої фіксації самого терміна «спосіб». За наявними даними, у його сучасному значенні це поняття вперше вжив Т. Глинський у неопублікованій граматиці (1845), а у 1862 році ним скористався М. Осадца (Українська, 2004, с. 636), який констатував: дієслово має три способи (НАКЛОНЕНІЯ): дійсний (indicativus), наказовий (imperativus), умовний (conditionalis або conjunctivus) (Осадца, 1862, с. 105).

Дещо раніше на необхідності диференціювати три різновиди дієслівного способу (дійсний, умовний, наказовий) наголошував і Я. Головацький, який, щоправда, скористався звичними для того часу терміносполученнями зі стрижневим компонентом **наклоненїе** (Головацький, 1849, с. 174–178).

У цьому плані заслуговує на увагу «Граматика язика словено-руського» І. Могильницького (1823). Осмислюючи дієслово як частину мови, автор зауважує: «конюгація чи там спряженїе має свої властиві форми, форми свої властиві парадигмата, а кождий приклад має свої наклоненїа і причастїа. Способи мають времена або часы, в часах є числа, в числах лица, а в особах роды. Наклоненїа глаголовъ рѹскихъ сѹть три: изявительное (стою), повелительное (тримай) і неопредѣленное (тримати). Що ж до желательногw й сослагательногw наклоненїй, їх въ дїалектѣ рѹскомъ нема. Мѣсце ихъ застѹпѹє наклоненїе изявительное съ приложенемъ союзовъ гдыбы, дакы, если» (цит. за: Возняк, 1911, с. 34). Початкові уявлення про спосіб дієслова ґрунтовані радше на формально-описовому принципі, ніж на семантичній диференціації. Однак, найімовірніше, саме в цей період формується перший дискусійний вузол: питання про кількість способів і формальні засоби їх вираження.

Початок XX ст. ознаменувався поступовим ускладненням граматичних описів і посиленням уваги до модальної семантики. У «Граматиці руської мови» (Смаль-Стоцький & Ґартнер, 1914, с. 93–94) поряд із приказовим способом виокремлено так званий можливий, що відображає спробу концептуалізувати гіпотетичну дію як окремий різновид ірреальності. Вибір такої номінації засвідчує пошук адекватного терміна для позначення ірреальних дій та орієнтацію на логіко-семантичний критерій.

Подальший розвиток теорії способу пов’язаний із працями Є. Тимченка, який запропонував семантично зорієнтовану модель категорії. Науковець визначає спосіб як форму, що відображає чинність дії з огляду на її якість, і розмежовує дійсний, гаданий та вольовий способи (Тимченко, 1917, с. 10). Особливо показовим є трактування вольового способу як рефлексу («залишку») давнього оптатива (Тимченко, 1917, с. 124), що поєднує синхронний опис із діахронним коментарем і підкреслює історичну тяглість модальних значень. Гаданий спосіб, який охоплює значення припущення й умовності, згодом було інтерпретовано до умовного, що засвідчує поступову еволюційну стабілізацію способового інвентарю.

Семантичне уточнення категорії способу спостерігаємо і в працях В. Сімовича (Сімович, 1919, с. 251–252), де дійсний спосіб визначено як прямий, умовний – як можливий, а наказовий – як вольовий або бажальний. Автор послідовно пов’язує способові значення з характером реалізації дії, акцентуючи на її зумовленості зовнішніми чинниками.

Такий підхід знаменує перехід від суто формальної фіксації до функційно-семантичної інтерпретації.

Важливим етапом у нормалізації термінології та систематизації способів стала граматика О. Синявського, у якій чітко протиставлено дійсний, умовний і наказовий способи (Синявський, 1929, с. 35–39). Науковець докладно описує і синтетичні, і аналітичні («описові, або складні») форми вираження наказового способу, зокрема для 1-ї особи однини та 3-ї особи обох чисел. Окрім того, він порушує питання кореляції способу й часу, пов'язуючи, наприклад, умовний спосіб із формами минулого та передминулого часів. Хоч подібна інтеграція модальних і темпоральних значень породжує певні теоретичні дискусії, вона засвідчує прагнення до цілісного системного опису дієслова.

У середині XX ст. у працях Ю. Шереха категорія способу набуває семантико-прагматичного виміру. Мовознавець дефініціює спосіб як категорію, що «показує ступінь реальности дії: реальність дії (дійсний спосіб), можливість її (умовний спосіб), бажаність (наказовий спосіб» (Шерех, 1951, с. 272). Прикметною є авторська примітка: «В українській мові дійсний спосіб, крім цього основного значення, використовується ще в реченнях заперечних, питальних і окличних, де власне, нема реальної дії» (Шерех, 1951, с. 272). Показово, що Ю. Шерех не зосереджується на дійсному способі, натомість акцентує увагу на наказовому (Шерех, 1951, с. 308–312) та умовному (Шерех, 1951, с. 312–313), виводячи їх у позачасову площину. У його концепції постає ще один дискусійний момент – проблема транспозиції способових форм і розмежування граматичного й контекстуального значень. Дослідник наголошує на ірреальності як спільній ознаці наказового й умовного способів, розглядаючи перший як форму репрезентації бажаної, а не реальної дії (Шерех, 1951, с. 308). Аналізуючи переносні вживання наказового способу (для вираження умови, можливості, неминучості чи несподіваності), учений демонструє, як він фактично заміщує дійсний чи умовний способи. Такі спостереження суттєво розширили уявлення про функційну гнучкість категорії способу як інструменту маркування когнітивно-вольової установки мовця щодо вірогідності, бажаності чи обов'язковості дії.

Починаючи з другої половини XX ст., в українському мовознавстві поглиблено концепцію протиставлення реальних і ірреальних дій: дійсний спосіб репрезентує реальність, тоді як наказовий і умовний – різні типи ірреальності. Трикомпонентна модель забезпечує стабільність граматичного опису, підтверджує тяглість традиційних уявлень, акцентує на модальній природі способових значень і їх взаємодії з іншими засобами модальності, що свідчить про поступове зближення морфологічного й семантичного підходів (Жовтобрюх & Кулик, 1965). Але така модель не охоплює всього спектра модальних відтінків, залишає поза увагою механізм адаптації мовної картини світу до інтенцій і комунікативних стратегій мовця. Теорія дихотомічної природи способу

(опозиція індикатива як сфери реального досвіду та ірреальних модальностей як сфери ментальних конструктів) тривалий час залишалася недостатньо системною.

Певних корективу розв'язання проблеми внесла колективна праця за ред. І. Білодіда. У ній запропоновано розширену інтерпретацію, згідно з якою поряд із наказовим та умовним виокремлено спонукальний і бажальний способи (Сучасна, 1969, с. 387). Уточнення критеріїв їх класифікації та аналіз формальних (синтетичних і аналітичних) засобів вираження сприяли подальшому осмисленню цієї категорії крізь призму взаємодії морфології та синтаксису.

У подальших доробках вітчизняних граматистів (Русанівський, 1971; Леонова, 1983; Сучасна, 2002; Горпинич, 2004 та ін.) категорію способу представлено, з одного боку, як таку, що відбиває модальну інтерпретацію дії та її співвіднесеність із реальністю, з іншого, – як граматичний засіб вираження суб'єктивно-модального ставлення мовця до висловлюваного. Ця категорія перебуває на перетині морфології, семантики й синтаксису. Дослідники підкреслюють: спосіб не зводиться лише до формального протиставлення парадигм, а репрезентує глибший рівень інтерпретації дії – її реальність, ірреальність, бажаність або спонукальність у мовленнєвому акті. Учені й надалі послідовно розмежовують дійсний, умовний і наказовий способи, акцентуючи на їхній семантичній неоднорідності та функційній спеціалізації. За їхніми спостереженнями, дійсний спосіб є немаркованим членом опозиції й слугує базовим засобом репрезентації факту. Умовний спосіб виражає гіпотетичну або потенційну дію, пов'язану з інтелектуальною оцінкою мовця, тоді як наказовий спосіб реалізує волюнтативну модальність і безпосередньо зорієнтований на адресата. Особливу увагу науковці приділяють контекстуальній варіативності способів, значення яких часто модифікуються під впливом синтаксичного оточення, інтонації та комунікативної настанови. Вони відзначають також можливість транспозиції, коли форми дійсного способу функціонують у наказовому чи умовному значенні. У такому разі категорія способу постає як багатокомпонентна функційно-граматична система, що динамічно відображає взаємодію мовної структури та мовленнєвої прагматики, засвідчуючи переорієнтацію з формально-морфологічного на функційно-семантичний принцип класифікації.

Варто акцентувати й на тому, що розширення складу способових форм зумовило тривалі дискусії щодо критеріїв їхньої класифікації. Частина дослідників розглядає спонукальний і бажальний способи як самостійні грамеми: спонукальний пов'язують із контамінацією наказового й умовного типів, він вирізняється послабленою апелятивністю та високою залежністю від комунікативної ситуації; бажальний (оптатив), на відміну від наказового, оприявнює волевиявлення мовця, спрямоване не на адресата, а на бажану дію чи стан. Морфологічно ці форми демонструють тісний зв'язок з умовним

способом, що підтверджує міжрівневий характер категорії загалом. Водночас у лінгвістиці наявний і інший погляд, згідно з яким спонукальні та бажальні зразки трактують як семантичні різновиди (підтипи) наказового чи умовного способів. Відсутність єдиного підходу свідчить про складність співвідношення граматичної форми та модального значення, а питання кількості способів в українській мові залишається відкритим і залежить від обраної теоретичної моделі.

Окрім того, деякі академічні граматики кінця ХХ ст. знову ж таки репрезентують трикомпонентну модель способу, обмежуючись дійсним, умовним і наказовим грамемами. У межах такого підходу спонукальність і бажальність кваліфікують як різновиди або семантичні відтінки основних способів. Пор.: «У морфології розглядаються тільки ті категорії, які мають морфемно-парадигматичне вираження. До них належать дійсний, умовний та наказовий способи. Останні два мають у своїх межах ще бажальний та спонукальний різновиди» (Безпояско, Городенська & Русанівський, 1993, с. 227). Така позиція, демонструючи компроміс між формальним і функційним підходами, на перший погляд, забезпечує чіткість морфологічної системи, проте дещо звужує семантичну палітру аналізованої категорії.

Засадничо переосмислює статус категорії способу І. Вихованець, виходячи з розмежування об’єктивних і суб’єктивних відношень дії до дійсності (Вихованець, 1988, с. 95). Дослідник здійснює радикальний перегляд традиційної концепції, оприлюднює принципово іншу модель дієслівного способу у проєкції на категорію часу: якщо категорія часу оформлює реальні, об’єктивні відношення (локалізацію дії щодо моменту мовлення), то категорія способу відбиває ірреальні, суб’єктивні відношення, пов’язані з оцінкою дії мовцем. Саме тому традиційне зарахування дійсного способу до цієї категорії він вважає теоретично некоректним, адже індикатив фактично дублює сферу функціонування («відповідальності») категорії часу і не має власної специфічної семантики ірреальності. Відтак у працях І. Вихованця – і одноосібних, і колективних (Вихованець & Городенська, 2004, с. 256–262; Вихованець, Городенська, Загнітко & Соколова, 2017, с. 385–392) – спосіб постає як двочленна словозмінна категорія, ґрунтована на протиставленні передбачуваної (умовний) / бажаної (наказовий) дії.

На відміну від традиційних дефініцій, поданих у тлумачних і енциклопедичних виданнях, де спосіб кваліфіковано як засіб вираження відношення дії до дійсності загалом або умов її реалізації (Єрмоленко, Бибик & Тодор, 2001, с. 171–172; Українська, 2004, с. 636; Загнітко, 2012, с. 27), І. Вихованець обмежує сферу способу лише ірреальними значеннями. Його підхід вирізняється не стільки формулюванням, скільки суттєвим звуженням обсягу категорії через вилучення з її складу дійсного способу. Пор.: «Семантична суть категорії способу полягає у протиставленні дій передбачуваних діям бажаним, тобто таким, що виражають волевиявлення» (Вихованець, 1988, с. 96). Отже, умовний

спосіб репрезентує передбачувану, гіпотетичну дію, тоді як наказовий – бажану, волюнтативну.

Якщо безапеляційно прийняти двочленну модель категорії способу й відмовитися від грамеми індикатива, постає питання щодо категорійного статусу дієслівних форм теперішнього, минулого та майбутнього часу. Формально вони опиняються поза межами цієї категорії, проте це не свідчить про їхню функційну «дефектність». У концепції І. Вихованця такий підхід є результатом чіткого розмежування граматичних площин: реальні дії повністю охоплені категорією часу, тому потреба в їх додатковому маркуванні як «дійсних» нівелюється. У зв'язку з цим аналіз часових форм доцільно здійснювати не як таких, що позбавлені способу, а як таких, для яких ця категорія не актуалізована. Категорія способу в цій моделі функціонує вибірково: вона «активується» лише тоді, коли мовець виходить за межі констатації реальності й оцінює дію як бажану або передбачувану.

Найпевніше, проблема полягає не в наявності, так би мовити, «безспособових» дієслів, а в зміні самого ракурсу граматичного аналізу. У двочленній концепції часові форми репрезентують автономну категорію, а спосіб постає як функційно-семантична надбудова, пов'язана із суб'єктивною інтерпретацією ситуації мовцем. Такий підхід, попри розбіжність із традиційною шкільною граматикою, забезпечує стрункішу ієрархію категорій та усуває внутрішні суперечності між часом і способом. Зміщення акценту з формально-парадигматичного на семантико-прагматичний рівень дає змогу трактувати спосіб як гнучкий інструмент маркування модальної перспективи висловлення, а не просто як обов'язковий набір дієслівних закінчень.

У подальшому позиція І. Вихованця щодо категорії способу дієслова загалом не змінюється, а радше уточнюється, розгортається й методологічно стабілізується. Як і в одноосібній монографії (Вихованець, 1988), у пізніших колективних працях (Вихованець & Городенська, 2004; Вихованець, Городенська, Загнітко & Соколова, 2017) дослідник послідовно заперечує традиційну тричленну модель, аргументуючи безпідставність виокремлення дійсного способу. Основний мотив залишається незмінним: індикатив не має власної семантики, відмінної від значень категорії часу, а його зарахування до системи способів породжує внутрішню суперечність у структурі дієслівних категорій. Концепція двочленності (умовний і наказовий) не лише збережена, але й постає результатом системного перегляду традиційної граматичної теорії. Зокрема, у праці «Теоретична морфологія української мови» (Вихованець & Городенська, 2004) спостерігаємо важливий зсув акцентів: якщо в ранніх текстах І. Вихованця домінує ієрархічне протиставлення категорії часу (реальність) і категорії способу (ірреальність), то в колективній монографії поглиблюється опис внутрішньої семантичної структури ірреальності. Категорію способу інтерпретовано як таку, що оформлює

відношення між мовцем і потенційними діями, а не просто суб'єктивну модальність загалом. Сказане свідчить про остаточну систематизацію теоретичної позиції вченого та її переорієнтацію на функційно-семантичний опис.

Дискусійним аспектом залишається докладний виклад альтернативної концепції (В. Русанівський), згідно з якою категорія способу постає як чотиричленна (чотириграмемна) система, що охоплює умовний, наказовий, спонукальний і бажальний типи. Хоч формально І. Вихованець і К. Городенська не визнають цю модель як нормативну, її детальний опис та семантична аргументація в їхніх працях фактично розмивають межі задекларованої двочленної категорії. Адже спонукальний і бажальний способи не є суто лексичними чи синтаксичними утвореннями: вони мають відносно стабільні морфологічні маркери та системні семантичні ознаки (зокрема, ступінь апелятивності та спрямованість волевиявлення). Це спонукає до розмірковування: чи не варто трактувати двочленну модель як абстрактний інваріант, а багаточленну – як її реалізацію в межах функційно-семантичного поля способу?

Ще одним дискусійним моментом є позачасовість умовного способу. З одного боку, автори наполягають, що умовний спосіб не має форм часу; з іншого, – визнають функціонування умовного минулого, співвідносного з давньоминулим часом. Це ставить під сумнів радикальне розмежування часу й способу, адже навіть у межах «ірреальності» часові семи виявляються релевантними. Звідси, відповідно, ключова проблема полягає не стільки у вилученні індикатива із системи способів, скільки в необхідності узгодити задекларований позачасовий статус категорії з фактичними часовими кореляціями її складників.

Позиція І. Вихованця (Вихованець & Городенська, 2004) концептуально не змінюється, проте стає складнішою й багатовимірною. Двочленна модель зберігається як теоретичне ядро, однак її межі дедалі частіше перетинаються з функційно-семантичними зонами волевиявлення, апелятивності й гіпотетичності. Основні дискусійні питання, що потребують подальшого вирішення, стосуються: 1) співвідношення інваріантної граматичної категорії і її функційних розгалужень; 2) статусу так званих «проміжних» способів (спонукального, бажального); 3) принципів опису часових параметрів у межах формально позачасового умовного способу. Саме в цих аспектах теорія способу в українському мовознавстві залишається відкритою до подальшого переосмислення.

Зіставлення концепції І. Вихованця (зокрема в інтерпретаціях 2004 та 2017 рр.) із підходами інших дослідників, наприклад, Н. Костусяк (Костусяк, 2008) та Т. Нестеренко (Нестеренко, 2014), засвідчує, що йдеться не про механічне «прийняття чи заперечення» ідей, а про різні стратегії розв'язання фундаментальної теоретичної проблеми.

У працях І. Вихованця категорія способу вибудувана як чітко окреслена словозмінна морфологічна категорія, ядром якої є ірреальність; звідси – двочленна модель із грамемами умовного і наказового способів. Т. Нестеренко загалом поділяє цю логіку, однак змінює точку відліку: вона зберігає дійсний спосіб як формальний елемент опису, але фактично виносить його за межі власне способу, трактуючи як часово нейтральну форму без спеціалізованої модальної семантики. Іншими словами, підтримка позиції І. Вихованця в її розвідках є радше концептуальною, ніж термінологічною. Водночас Т. Нестеренко робить важливий крок до системності: грамеми умовного й наказового способів вона розглядає як двобічні одиниці, що мають власний семантико-структурний потенціал і формують узагальнений морфологічний клас ірреальності. Це означає, що специфіка кожної грамеми не нівелюється, а підпорядковується спільному інваріантному значенню. У такому контексті її концепція не просто дублює погляди І. Вихованця, а раціоналізує двочленну модель, намагаючись уникнути закидів у надмірну редукцію способових значень.

Н. Костусяк репрезентує інший тип реакції на концепцію І. Вихованця – не редуктивну, а інтеграційну. Дослідниця не заперечує ідею ірреальності як ядра категорії способу, однак вважає її суто морфологічне тлумачення недостатнім. Чотириграмемна модель (умовний, наказовий, спонукальний, бажальний) у її потрактуванні ґрунтована на визнанні апелятивності як градуальної ознаки й на перенесенні центру ваги з формальної організації на комунікативно-прагматичну зумовленість. Відповідно, спосіб постає не лише як словозмінна, а як міжрівнева одиниця, що синтезує морфологічні, синтаксичні та прагматичні параметри.

У цьому й полягає засаднича проблема: науковці по-різному визначають межу між граматичною категорією та функційно-семантичним полем. Для І. Вихованця принциповою є системна чистота морфологічної категорії, тому він вилучає з її складу все, що не має регулярного словозмінного вираження. Для Н. Костусяк, навпаки, пріоритетним є опис реального мовленнєвого функціонування, навіть якщо це зумовлює розширення категорійних меж.

Якщо Т. Нестеренко переважно підтримує й раціоналізує двочленну модель І. Вихованця, зберігаючи морфологічну строгість і чітке розмежування часу та способу, то Н. Костусяк же перевизначає саму природу способу. Питання полягає не в кількості грамем як такій, а в розумінні статусу самої категорії: чи вона має бути мінімалістичною й інваріантною, чи багатовимірною й функційно відкритою. Саме ця методологічна розбіжність і визначає сучасну дискусію навколо категорії способу в українському мовознавстві, яка засвідчує: проблему вже не обмежують вибором між дво- чи чотиричленною моделлю. Ідеться про фундаментальне теоретичне питання статусу способу в системі граматичних і надграматичних категорій, а також про методологічні

засади його опису. Власне, різні підходи – формально-морфологічний і функційно-семантичний – не лише пропонують відмінні класифікації, а й по-різному концептуалізують сам об'єкт дослідження.

Однією з ключових ще не розв'язаних проблем залишається взаємозв'язок способу та модальності. Формально-морфологічна традиція, орієнтована на парадигматичну завершеність і регулярну граматичну маркованість, розглядає спосіб як засіб вираження модальності, проте не ототожнює його з нею. У такій перспективі модальність постає категорією вищого порядку, надкатегорійним явищем, а спосіб – лише одним із її формальних інструментів поряд з інтонацією, модальними словами, частками. Натомість функційно-семантичний підхід трактує спосіб як ядро модальності – механізм, що задає модальну інтерпретацію висловлення і вступає у взаємодію з іншими мовними рівнями. Питання про те, чи є спосіб автономною морфологічною категорією, чи центральною ланкою функційно-семантичного поля модальності, залишається відкритим.

Другий дискусійний аспект стосується статусу дійсного способу. Якщо у формально-морфологічних концепціях його або елімінують зі складу категорії (як у І. Вихованця), або трактують як немаркований член опозиції, то функційно-семантичні розвідки акцентують на його здатності до модальної трансформації. У реальному мовленні форми індикатива можуть передавати сумнів, іронію, спонукання чи оцінку, реалізуючи модальну функцію без специфічних морфологічних показників. Це оприявнює наступне проблемне питання: чи слід вважати такі вживання периферійними, контекстуально зумовленими відхиленнями, чи вони засвідчують іманентну модальну потенцію дійсного способу, що не вписується в жорсткі парадигматичні схеми.

Третя проблема пов'язана зі статусом спонукального та бажального значень. З формально-граматичного погляду вони часто постають як похідні або функційні варіанти наказового й умовного способів, оскільки не мають власної завершеної словозмінної парадигми. Однак у комунікативно-прагматичному плані ці одиниці виявляють стабільні семантичні й функційні ознаки, зокрема різний ступінь апелятивності та спрямованості волевиявлення. Це ставить під сумнів їх суто периферійний статус і змушує замислитися над тим, чи достатньо морфологічного критерію для визначення грамеми, чи доцільно залучати прагматичні параметри як системотвірні чинники.

Нарешті, дискусійною залишається проблема розмежування граматичної категорії та функційно-семантичного поля. Двочленні моделі забезпечують системність і внутрішню несуперечливість опису, проте ризикують редукувати розмаїття мовленнєвих реалізацій. Чотиричленні й інтеграційні підходи, навпаки, адекватніше відбивають комунікативну практику, але розмивають чіткі межі категорії способу. У цьому контексті відкритим залишається питання: чи має граматика

фіксувати мінімальний інваріант, чи вона повинна охоплювати весь спектр функційних актуалізацій.

Отже, сучасні дискусії навколо категорії способу концентруються не стільки на кількісному складі грамем, скільки на принципах граматичного моделювання. Нерозв'язаними залишаються питання про ієрархічне співвідношення способу й модальності, категоріальний статус індикатива, межі способових значень і критерії їх виокремлення. Саме ці аспекти формують перспективне поле для подальших теоретичних пошуків і міжпарадигмального діалогу в українському мовознавстві.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Категорія способу в українській лінгвістиці пройшла складну еволюцію – від формально-описових і фрагментарних уявлень до багатовимірних теоретичних моделей сучасності. Діахронний аналіз засвідчує поступове зміщення дослідницької уваги від інвентаризації парадигм до осмислення способових значень як динамічної системи, що маркує когнітивно-вольові установки мовця. Узагальнення теоретичних напрацювань дає змогу стверджувати, що сучасний стан вивчення категорії визначається змаганням двох методологічних стратегій: формально-морфологічної (мінімалістичної), орієнтованої на системну чистоту граматичних опозицій і звуження обсягу категорії до ірреальних значень (двочленна модель); функційно-семантичної (інтеграційної), що прагне охопити весь спектр модальних відтінків, зокрема спонукальність і бажальність, через розширення категорійних меж.

Основними дискусійними питаннями залишаються статус індикатива як немаркованого члена опозиції, правомірність виокремлення проміжних грамем, ієрархічне співвідношення способу з категорією модальності. Проведений аналіз засвідчив, що ключова суперечність полягає в узгодженні формальної позачасовості ірреальних способів із їхніми фактичними часовими кореляціями в мовленні.

Перспективи подальших досліджень пов'язуємо з поглибленням інтеграційних підходів, що уможливить синтез морфологічних, синтаксичних і прагматичних параметрів способу. Пріоритетними напрямами вбачаємо: 1) корпусну верифікацію функційної активності способових форм у різних типах дискурсу; 2) дослідження механізмів транспозиції способів як засобу вираження суб'єктивної модальності; 3) обґрунтування критеріїв розмежування граматичної одиниці та функційно-семантичного поля. Комплексний аналіз категорії способу в такому розширеному контексті сприятиме розв'язанню фундаментальних проблем загальної теорії дієслова та модальної системи української мови.

Література та джерела

Безпояско, О. К., Городенська, К. Г., & Русанівський, В. М. (1993). *Граматика української мови: Морфологія*. Київ : Либідь, 336 с.

Вихованець, І. Р. (1988). *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*. Київ : Наукова думка, 256 с.

Вихованець, І. Р., Городенська, К. Г., Загнітко, А. П., & Соколова С. О. (2017). *Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія*. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 752 с.

Вихованець, І. Р., & Городенська, К. Г. (2004). *Теоретична морфологія української мови*. Київ : Пульсари, 400 с.

Возняк, М. С. (1911). *Галицькі граматики української мови першої половини XIX століття*. Львів : Накладом НТШ, 340 с.

Головацький, Я. Ф. (1849). *Грамматика русского языка*. Львів, 219 с.

Горпинич, В. О. (2004). *Морфологія української мови*. Київ : Академія, 335 с.

Єрмоленко, С. Я., Бибик, С. П., & Тодор, О. Г. (2001). *Українська мова : короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів.* Київ : Либідь, 221 с.

Жовтобрюх, М. А., & Кулик, Б. М. (1965). *Курс сучасної української літературної мови*. Ч. 1. Київ : Радянська школа, 422 с.

Загнітко, А. (2012). *Словник сучасної лінгвістики : поняття і терміни*. Т. 3: П–С. Донецьк : ДонНУ, 426 с.

Костусяк, Н. М. (2008). Категорія способу як міжрівнева комунікативна категорія. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*. № 10. С. 47–54.

Леонова, М. В. (1983). *Сучасна українська літературна мова. Морфологія*. Київ : Вища школа, 260 с.

Нестеренко, Т. А. (2014). Грамемна організація категорії способу українського дієслова. *Наукові записки КДПУ. Серія: Філологічні науки (мовознавство).* Вип. 127. С. 437–441.

Осадца, М. (1862). *Граматика руского языка*. Львів, 288 с.

Павловський, О. П. (1818). *Граматика малоросійського наріччя*. URL: http://litopys.org.ua/rizne/slovpavl0.htm (дата звернення: 18.02.2026)

Русанівський, В. М. (1971). *Структура українського дієслова*. Київ : Наукова думка, 313 с.

Синявський, О. Н. (1929). *Найголовніші правила української мови : (за новим правописом)*. Харків : Держвидав України, 62 с.

Сімович, В. (1919). *Граматика української мови*. Київ-Ляйпціг : Укр. накладня, 584 с.

Смаль-Стоцький, С., & Ґартнер, Ф. (1914). *Граматика руської мови*. Відень : Книгарня товариства імені Шевченка, 202 с.

Сучасна українська літературна мова (2002). Грищенко А. П., Мацько Л. І., Плющ М. Я. & та ін. / за ред. А. П. Грищенка. 3-тє вид., допов. Київ : Вища школа, 439 с.

Сучасна українська літературна мова : морфологія (1969). За заг. ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 583 с.

Тимченко, Є. К. (1917). *Українська граматика*. Ч. 1. Київ : Час, 179 с.

Українська мова: Енциклопедія, (2004). / ред. кол. Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. & ін. Київ : Видавництво «Українська енциклопедія», 824 с.

Шерех, Ю. (1951). *Нарис сучасної української літературної мови*. Ч. 3. Мюнхен : Молоде життя, 396 с.

Wagilewicz, J. (1845). Grammatyka języka małoruskigo w Galicii. Lwow, 181 s.

References

Bezpoiasko, O. K., Horodenska, K. H., & Rusanivskyi, V. M. (1993). Hramatyka ukrainskoi movy: Morfolohiia [Grammar of the Ukrainian Language: Morphology]. Kyiv [in Ukrainian].

Holovatskyi, Ya. F. (1849). Hrammatyka ruskoho yazyka [Grammar of the Rusyn Language]. Lviv [in Ukrainian].

Horpynych, V. O. (2004). Morfolohiia ukrainskoi movy [Morphology of the Ukrainian Language]. Kyiv: Akademiia [in Ukrainian].

Kostusiak, N. M. (2008). Katehoriia sposobu yak mizhrivneva komunikatyvna katehoriia [The Category of Mood as an Interlevel Communicative Category]. *Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu im. Lesi Ukrainky. Filolohichni nauky. Movoznavstvo – Scientific Bulletin of Lesya Ukrainka Volyn National University. Philological Sciences. Linguistics, (10),* 47–54 [in Ukrainian].

Leonova, M. V. (1983). Suchasna ukrainska literaturna mova. Morfolohiia [Modern Ukrainian Literary Language. Morphology]. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].

Nesterenko, T. A. (2014). Hramemna orhanizatsiia katehorii sposobu ukrainskoho dieslova [Grammemic Organization of the Mood Category of the Ukrainian Verb]. *Naukovi zapysky KDPU. Seriia: Filolohichni nauky (movoznavstvo) – Scientific Notes of the KDPU. Series: Philological Sciences (Linguistics), (127),* 437–441 [in Ukrainian].

Osadtsa, M. (1862). Hramatyka ruskoho yazyka [Grammar of the Rusyn Language]. Lviv [in Ukrainian].

Pavlovskyi, O. P. (1818). Hramatyka malorosiiskoho narichchia [Grammar of the Little Russian Dialect]. Retrieved from http://litopys.org.ua/rizne/slovpavl0.htm [in Ukrainian].

Rusanivskyi, V. M. (1971). Struktura ukrainskoho dieslova [Structure of the Ukrainian Verb]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Sherekh, Yu. (1951). Narys suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy [Outline of Modern Ukrainian Literary Language]. Part 3. Munich: Molode zhyttia [in Ukrainian].

Simovych, V. (1919). Hramatyka ukrainskoi movy [Grammar of the Ukrainian Language]. Kyiv–Leipzig: Ukr. nakladnia [in Ukrainian].

Smal-Stotskyi, S., & Gartner, F. (1914). Hramatyka ruskoi movy [Grammar of the Ruthenian Language]. Vienna: Knyharnia tovarystva imeni Shevchenka [in Ukrainian].

Suchasna ukrainska literaturna mova [Modern Ukrainian literary language]. (2002). Hryshchenko A. P., Matsko L. I., Pliushch M. Ya. et al.; za red. A. P. Hryshchenka. 3-tie vyd., dopov. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].

Suchasna ukrainska literaturna mova: morfolohiia [Modern Ukrainian literary language: morphology]. (1969). Za zah. red. I. K. Bilodida. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Syniavskyi, O. N. (1929). Naiholovnishi pravyla ukrainskoi movy (za novym pravopysom) [The Most Important Rules of the Ukrainian Language (According to the New Orthography)]. Kharkiv: Derzhvydav Ukrainy [in Ukrainian].

Tymchenko, Ye. K. (1917). Ukrainska hramatyka [Ukrainian Grammar]. Part 1. Kyiv: Chas [in Ukrainian].

Ukrainska mova: Entsyklopediia [Ukrainian language: Encyclopedia]. (2004). Red. kol. Rusanivskyi V. M., Taranenko O. O., Ziabliuk M. P. et al. Kyiv: Vydavnytstvo «Ukrainska entsyklopediia» [in Ukrainian].

Vozniak, M. S. (1911). Halytski hramatyky ukrainskoi movy pershoi polovyny XX stolittia [Galician Grammars of the Ukrainian Language of the First Half of the 19th Century]. Lviv: Nakladom NTSh [in Ukrainian].

Vykhovanets, I. R. (1988). Chastyny movy v semantyko-hramatychnomu aspekti [Parts of Speech in the Semantic-Grammatical Aspect]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Vykhovanets, I. R., Horodenska, K. H., Zahnitko, A. P., & Sokolova, S. O. (2017). Hramatyka suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy. Morfolohiia [Grammar of Modern Ukrainian Literary Language. Morphology]. Kyiv: Vydavnychyi dim Dmytra Buraho [in Ukrainian].

Vykhovanets, I. R., & Horodenska, K. H. (2004). Teoretychna morfolohiia ukrainskoi movy [Theoretical Morphology of the Ukrainian Language]. Kyiv: Pulsary [in Ukrainian].

Wagilewicz, J. (1845). Grammatyka języka małoruskiego w Galicii [Grammar of the Little Russian Language in Galicia]. Lwow [in Polish].

Yermolenko, S. Ya., Bybyk, S. P., & Todor, O. H. (2001). Ukrainska mova: korotkyi tlumachnyi slovnyk linhvistychnykh terminiv [Ukrainian Language: A Concise Explanatory Dictionary of Linguistic Terms]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

Zahnitko, A. (2012). Slovnyk suchasnoi linhvistyky: poniattia i terminy [Dictionary of Modern Linguistics: Concepts and Terms]. Vol. 3: P–S. Donetsk: DonNU [in Ukrainian].

Zhovtobriukh, M. A., & Kulyk, B. M. (1965). Kurs suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy [Course of Modern Ukrainian Literary Language]. Part 1. Kyiv: Radianska shkola [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 02.03.2026 р.
Прийнято до друку 26.03.2026 р.
Рецензент – доктор філол. наук, проф. Глуховцева К. Д.
Дата публікації статті: 10.05.2026 р.